

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך רביעי

תקופת הגאונים והמאות הי"א-הי"ב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

התוכן

כרך רביעי

- 9 פתח דבר
- 11 פרק ראשון: תורת הסוד בתקופת הגאונים
א. תקופת ביניים 11 ב. כופרים ומורדים 15 ג. מקורות עלומים לראשיתה של הקראות 17 ד. עדותו של אגוברד מליון על אמונות היהודים 20 ה. ראשיתה של ההגות הפילוסופית 22
- 28 פרק שני: המשיחיות היהודית בראשית ימי הביניים
א. מאפייניה העיקריים של התופעה המשיחית 28 ב. שיבוץ כיבושי האסלאם באפוקליפסה המשיחית 32 ג. ישמעאל, אברהם והמשיח בפרקי דר' אליעזר 36 ד. אבו עיסא ויודגאן 38 ה. אבלי ציון 40 ו. התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב 44
- 49 פרק שלישי: מעשה בראשית לפי רב סעדיה גאון – פירוש ספר יצירה
א. רב סעדיה וספר יצירה בימי הביניים 49 ב. ספר יצירה ואברהם אבינו 52 ג. משנתו של ספר יצירה לפי רב סעדיה 54 ד. בקיעת הדבור באויר 58 ה. רצון האל, האימנציה וההתגלות 63
- פרק רביעי: תורת ההתגלות של רב סעדיה גאון ופולמוסו עם סלמון בן ירוחים
- 72 א. בעיית התיאורים המגשימים (האנתרופומורפיים) במחשבת ימי הביניים 72 ב. תורת הכבוד – הכוח העליון המתגלה 77 ג. ספר מלחמות השם לסלמון בן ירוחים ופולמוסו כנגד התלמוד 81 ד. הסאטירה על "שיעור קומה" 85 ה. שר של תורה 88 ו. תשובתו של רב סעדיה גאון – הכבוד העליון 91
- 100 פרק חמישי: משיחיות ואסכטולוגיה במשנתו של רב סעדיה גאון
א. מסורת וחיידוש באסכטולוגיה בראשיתם של ימי הביניים 100 ב. תחיית המתים במשנת רב סעדיה 104 ג. הגאולה המשיחית והחזון האפוקליפטי 109 ד. העולם הבא – עולם הגמול הנצחי 115

121 פרק שישי: ביקורת והתרסה – אלפא ביתא דבן סירא

- א. הספר ומבנהו ואופיו הספרותי 121 ב. לילית והשד הגדול 126
ג. האדמה, בריאת האדם והשדים 129 ד. המוות ואשליית הגאולה 132
ה. שלא טעמו טעם מיתה 134 ו. הביקורת על מסורת חז"ל 138

143 פרק שביעי: תשובות רב האי גאון בתורת הסוד

- א. אופיין של התשובות 143 ב. הלגיטימיות של האזוטריקה – ספר
שיעור קומה 145 ג. ארבעה שנכנסו לפרדס וספרי ההיכלות 149
ד. התשובה בענייני הכשפים 154 ה. פעולתם של שמות קדושים 161
ו. שאלת חלום, מגיד ומעשי פלא 173 ז. מעשה שדים ונבואה 177
נספח: דיוני הגאונים במעשה שאול ובעלת האוב 186

196 פרק שמיני: שבתי דונולו, תורת העולם הקטן ופירושו לספר יצירה

- א. שבתי הרופא וספר חכמוני 196 ב. פירוש "נעשה אדם בצלמנו" –
האדם עולם קטן 197 ג. פירוש ספר יצירה 208 ד. פירוש האותיות 214
ה. גרמי השמים 216 ו. התלי 219

222 פרק תשיעי: סוד ומאגיה – מגילת אחימעץ

- א. החיבור ואופיו 222 ב. עולמם הרוחני של האבות הראשונים 223
ג. ר' אהרן מבגדד 225 ד. חשבון המולד, מכשפות ושדים 231 ה. קפיצת
הדרך ותחיית המת 235 ו. "ספר המרכבה" 238

פרק עשירי: חיבורים מאגיים מתקופת הגאונים – ספר המלבוש, ספר הישר

243 ותפילת רב המנונא סבא

- א. ספר המלבוש 244 ב. ספר הישר 249 ג. תפילת רב המנונא סבא 257

266 פרק אחד עשר: רובד הסוד ב"כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול

- א. שלמה אבן גבירול ותורת הסוד 266 ב. אבן גבירול וספר יצירה 268
ג. "כתר מלכות" – שירה, שבח וסוד 272 ד. הנשמה והחכמה 285

פרק שנים עשר: התעלות רוחנית ומיסטיקה בספר חובות הלבבות

290 לרבנו בחיי אבן פקודה

- א. "חובות הלבבות" – פילוסופיה, מוסר, מיסטיקה 290 ב. חיובן של
חובות הלבבות 292 ג. המקרא, ההלכה והמסורת 296 ד. הפרישות 301
ה. התבוננות מיסטית? 307 ו. תכלית החיים הדתיים – אהבת אלהים 310

פרק שלושה עשר: ההתגלות, פירוש ספר יצירה, הניסים והמאגיה

315 במשנתו של ר' יהודה הלוי

א. ההתגלות האלהית והנבואה 315 ב. מעשה בראשית – פירוש ספר יצירה לר' יהודה הלוי 321 ג. ההפכים ושורשם 326 ד. השם הקדוש, המלאכים והאצילות 332 ה. הנס במשנתו של ר' יהודה הלוי 337 ו. המשיחיות 340 ז. תאורגיה ותורת הסוד של ר' יהודה הלוי 341

פרק ארבעה עשר: סודותיו של ספר יצירה – פירושו של ר' יהודה בן

347 ברזילי הברצלוני

א. ההקשר התרבותי והמגמה הרעיונית 347 ב. אופי החיבור ויחסו לסיפורי הבריאה המסורתיים 350 ג. פירוש ההתגלות והרחקת ההגשמה 357 ד. תורת הכבוד 361 ה. מדוע נכתב הפירוש? 365 ו. מעמדה של תורת הסוד, אברהם אבינו ודרך מסירתו של ספר יצירה 366 ז. עגל משולש 372

פרק חמישה עשר: ר' אברהם בר חייא – חישוב הקץ, אפוקליפסה

381 ופירוש מעשה בראשית

א. ר' אברהם בר חייא וכתביו 381 ב. חישוב הקץ 384 ג. האפוקליפסה המשיחית בספר מגילת המגלה 393 ד. סוד מעשה בראשית בספר הגיון הנפש 397

408 פרק שישה עשר: תורת הסוד בפירוש המקרא לר' אברהם אבן עזרא

א. גילוי וכיסוי בכתבי ר' אברהם אבן עזרא 408 ב. תורת העולמות ומעשה מרכבה 410 ג. היש סוד במעשה בראשית? 415 ד. תורת ההתגלות בספר יסוד מורא 419

427 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

429 מפתחות

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

The Middle Ages

Volume IV

The Gaonic Period and the 11th–12th Centuries

The Zalman Shazar Center for Jewish History
Jerusalem

Table of Contents

Preface	9
Chapter One: The Gaonic Period	11
I. Between Two Major Periods of Creativity 11	
II. Heretics and Dissidents 15	
III. Esoteric Sources of the Karaite Sectarrians 17	
IV. Agobard's Document 20	
V. The Beginnings of Rationalistic Philosophy 22	
Chapter Two: Messianism in the Early Middle Ages	28
I. Main Characteristics of Messianic Phenomena 28	
II. The Integration of Islam into Jewish Apocalypics 32	
III. Ishmael, Abraham and the Messiah 36	
IV. Abu Issa and Yudgan 38	
V. "The Mourners of Zion" 40	
VI. Messianic Movements in the Period of the Crusades 44	
Chapter Three: Saadia Gaon's Cosmogony and <i>Sefer Yezira</i>	49
I. Saadia's Commentary and <i>Sefer Yezira</i> in the Middle Ages 49	
II. The Patriarch Abraham and <i>Sefer Yezira</i> 52	
III. Saadia's Cosmogony and Cosmology 54	
IV. "Divine Utterance Breaking Through the Air" 58	
V. God's Will, Divine Immanence and Revelation 63	
Chapter Four: Saadia's Theory of Revelation and Glory and the Polemic with the Karaite Solomon ben Yeruhim	72
I. The Problem of Anthropomorphic Descriptions of God 72	
II. The Glory and Revelation 77	
III. Solomon's <i>Wars of God</i> and his Polemics Against the Talmud 81	
IV. The Satirical Exposition of <i>Shiur Komah</i> 85	
V. "The Prince of the Torah" 88	
VI. Saadia's Response: The Supreme Glory 91	

Chapter Five: Eschatology and Messianism in Saadia's Theology	100
I. Departures from Traditional Eschatology in the Middle Ages	100
II. Saadia's Conception of the Resurrection	104
III. Messianic Redemption and Apocalyptic Vision	109
IV. The Eternal "Next World"	115
Chapter Six: Criticism and Rebellion in the <i>Alphabet of Ben Sira</i>	121
I. Structure and Literary Characteristics of the <i>Alphabet</i>	121
II. Lilith and the "Big Demon"	126
III. The Earth, the Creation of Man and the Demons	129
IV. Death and the Illusion of Redemption	132
V. Those Who Have Not Tasted Death	134
VI. Criticism of Midrashic Tradition	138
Chapter Seven: Rav Hai Gaon's Responsa Concerning Esotericism and Mysticism	143
I. Characteristics of the Responsa	143
II. Legitimacy of Esoteric Texts: The <i>Shiur Komah</i>	145
III. "The Four Who Entered the Pardes" and The <i>Hekhalot</i> Treatises	149
IV. The Response Concerning Magic	154
V. The Powers of Holy Names	161
VI. Dream Questions, Angelic Revelations and Miracles	173
VII. The Powers of Demons and the Phenomenon of Prophecy	177
VIII. Supplement: The Gaonic Explanations of the Narrative of Saul and Samuel	186
Chapter Eight: Rabbi Shabbatai Donolo, Macrocosm and Microcosm and The <i>Commentary on Sefer Yezira</i>	196
I. Donolo the Physician and the Book <i>Hakhmoni</i>	196
II. Man as Microcosm	197
III. The <i>Commentary on Sefer Yezira</i>	208
IV. The Commentary on the Letters of the Alphabet	214
V. The Heavenly Bodies	216
VI. The <i>Teli</i> : Celestial Dragon	219
Chapter Nine: Esoteric Lore and Magic in the <i>Ahimaaz Scroll</i>	222
I. The Narratives of Ahimaaz of Oria	222
II. The Spiritual World of the	

“Early Fathers” 223 III. Rabbi Aharon of Babylonia 225
 IV. Astronomy, Witches and Demons 231 V. Resurrecting the Dead,
 Miraculous Travelling 235 VI. “*Sefer ha-Merkavah*” 238

Chapter Ten: Treatises of Magic in the Early Middle Ages 243

I. *Sefer ha-Malbush* 244 II. *Sefer ha-Yashar* 249 III. The Prayer of Rav
 Hamnuna Sava 257

Chapter Eleven: Esotericism in Solomon Ibn Gabirol’s *Keter Malkhut* 266

I. Gabirol and Jewish Esoteric Tradition 266 II. Gabirol’s Use of the
Sefer Yezira 268 III. *Keter Malkhut*: Poetry, Praise and Esoteric Lore
 272 IV. The Wise Soul 285

Chapter Twelve: Spirituality and Mysticism in Bahya Ibn Pakuda’s 290

I. *Sefer Hovot ha-Levavot*: Philosophy, Ethics, Mysticism 290 II. *The
 Duties of the Heart* as Commandments 292 III. The Bible, the Halakhah
 and Tradition 296 IV. Avoiding the Pleasures of the World 301
 V. Mystical Contemplation? 307 VI. The Peak of Religious Life: Love
 of God 310

Chapter Thirteen: Revelation, Cosmogony, Miracles and Magic in the *Kuzari* of Judah ha-Levi 315

I. Divine Revelation and Prophecy 315 II. Cosmogony: ha-Levi’s
 Commentary on *Sefer Yezira* 321 III. The Unity of Opposites 326
 IV. The Holy Name, Emanation and Angels 332 V. Miracles in ha-Levi’s
 World-View 337 VI. Messianism 340 VII. Theurgy and Esotericism in
 ha-Levi’s Work 341

Chapter Fourteen: The Secrets of *Sefer Yezira*: The *Commentary* of Judah ben Bezael of Barcelona 347

I. The Cultural and Ideological Context	347
II. The Attitude Towards Traditional Cosmogony	350
III. Revelation and Rejection of Anthropomorphism	357
IV. The Doctrine of the Glory	361
V. The Aims of the <i>Commentary</i>	365
VI. The Role of Esotericism, Abraham and the Transmission of <i>Sefer Yezira</i>	366
VII. "A Triple Calf"	372

Chapter Fifteen: Cosmogony and Eschatology in the Works of Abraham bar Hiyya

381

I. Bar Hiyya's <i>Megilat ha-Megale</i>	381
II. The Astrological Indications of the Date of the Redemption	384
III. The Messianic Apocalypse	393
IV. The Secret of the Creation in <i>Hegyon ha-Nefesh</i>	397

Chapter Sixteen: Esotericism in Abraham Ibn Ezra's *Commentary on the Bible*

408

I. A Layer of Secrets in Ibn Ezra's Writings	408
II. The Sequence of Worlds and Ma'ase Merkavah	410
III. Is there a Secret in the Work of Genesis?	415
IV. The Concept of Revelation in <i>Yesod Mora</i>	419

General Bibliographic Abbreviations

427

Indices

429